

منظومه‌های معنادار حامی تصمیم ترامپ در پذیرش بیت المقدس به پایتختی اسرائیل

محمدباقر خوبی‌نژاد، جواد دادمهر، حمید جهان‌آرا، علی خوبی‌نژادیان^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۳

چکیده:

تصمیم اخیر ترامپ در پذیرش بیت المقدس به پایتختی رژیم اسرائیل با واکنش‌های جهانی عمده‌ای روبرو شده و چالش مهمی را در سرزمین‌های اسلامی ایجاد کرده است. بعد از اتخاذ چنین تصمیمی، پژوهشگران و صاحب‌نظران از زاویه‌های گوناگون به تحلیل آن پرداخته‌اند؛ لیکن تحلیل تصمیم ترامپ از بعد اندیشگی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. درحقیقت این تصمیم بر مبانی و منظومه‌های معنایی و دینی خاصی استوار است که ریشه در آموزه‌های توراتی از قبیل ارض موعود، آوراگی یهود، بازگشت به سرزمین موعود و هم‌چنین ریشه در آموزه‌های مسیحیت صیهونیستی و اندیشه‌های آخرالزمانی و موعودباورانه آنان دارد. در نتیجه‌ی این تصمیم اوضاع پیچیده منطقه خاورمیانه از جمله فلسطین بحرانی‌تر و رادیکال‌تر شده است و پیامد دیگر آن به وجود آمدن منتفعین و متضررین بحران است. منتفعین بحران به وجود آمده را در وهله نخست می‌توان اسرائیل و متضررین آن را به صورتی کلی جهان اسلام نامید. در این میان منتفعین و متضررین خود به چند دسته تقسیم می‌شوند که براساس رویکردهای آنان به بحران از منتفع یا متضرر بودن آنان کاسته و یا افزوده خواهد شد.

واژگان اصلی: بیت المقدس، منظومه‌های معنادار، ترامپ، اسرائیل.

۱. کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول) bagher.koobi@yahoo.com
۲. دانشجویی دکتری علوم سیاسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
۳. کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
۴. دانشجویی دکترا مدیریت آموزشی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

مقدمه

اهمیت بعد اندیشگی بحران در بیت المقدس در پی تصمیم دونالد ترامپ در پذیرش اورشلیم (بیت المقدس) به عنوان پایتخت اسرائیل به خصوص در بعد اندیشگی یهودی- مسیحی کمتر مورد توجه و دقت نظر پژوهشگران قرار گرفته است. ماهیت مسئله یا بحران و نحوه ی تفکر اسلامی نسبت به تصمیم ترامپ در مورد بیت المقدس تا حدود زیادی برای خوانندگان آگاه و روشن است. در چارچوب تفکر اسلامی، نوع نگاه و زاویه دید به بیت المقدس اساساً ماهیتی اسلامی دارد و اسلامی بودن آن ریشه در گفتمان قرآنی دارد (انصاری قمی، ۱۳۸۰: ۵۴). در گفتمان قرآنی در آیات بسیاری بر مبارک و مقدس بودن مسجدالاقصی و بیت المقدس اشاره شده است. در ادبیات قرآنی مخصوصاً در سوره های اسراء و سوره اعراف بر مقدس بودن و پرنعمت بودن آن در کنار مسجدالنبی تاکید شده است. (قرآن مجید) قبله اول بودن مسجدالاقصی برای مسلمانان در واقع آن مکان را در کنار مسجدالحرام و مسجدالنبی به عنوان بزرگ ترین مکان های مقدس مسلمانان نشانده است. در ادبیات روایی و حدیثی مسلمین نیز اهمیت این مکان آشکار و مبرهن است. مجموع این نظام اندیشگی منبعث از قرآن و احادیث پیامبر(ص)، جملگی بیانگر اهمیت بیت المقدس در گفتمان است.

در بررسی روند تاریخی بحران در بیت المقدس می توان به این نکته پی برد که نخستین منظومه ی معنایی - هویتی برای بازیگر مسلمان در رویارویی با اعلام موجودیت رژیم اسرائیل تاکید بر قومیت عربی و پان عربیسم بود. شکست این نگرش در جنگ های اعراب و اسرائیل منجر به به وجود آمدن نوع نگاه دیگری به بحران شد و آن، رویکرد «اسلامی نمودن» رویارویی با بحران بود. به تعبیری دیگر، منظومه های معنایی برای بازیگر مسلمان در طول سالیان بحران از قومیت گرایی عربی آغاز و رفته رفته به سمت اسلامی نمودن بحران پیش رفت. شناخت نگرش های هستی شناسانه ی مسلمانان در مورد بیت المقدس بسیار مورد توجه و دقت نظر پژوهشگران قرار گرفته است؛ لیکن شناخت بعد اندیشگی بحران به وجود آمده در نگاه طرف یهودی-مسیحی کمتر مورد اعتنا و تدقین تحلیل گران قرار گرفته است. به بیانی دیگر، شناخت ذهنیات طرف دیگر بحران (آمریکا و اسرائیل) ریشه در نظام اندیشگی برگرفته از الهیات دینی- مذهبی آنان دارد و واکاوی و معناکوی این موضوع ما را در رسیدن به تحلیل درست رهنمون می سازد. برای پی بردن به نظام اندیشگی آنان در موضوع مورد مناقشه (بیت المقدس یا اورشلیم) الهیات یهودی و مسیحی (نوع پروتستانی) مورد واکاوی قرار گرفته و براین اساس در می یابیم که نوع نگاه آنان به

ماهیت بحران، اساساً ریشه در متون دینی مورد قبول آنان دارد. در حقیقت تحقیق پیش رو به سوالات اساسی و مهمی از قبیل؛ کدام منظومه‌های هویتی - معنایی دینی تصمیم ترامپ را در خصوص پذیرش بیت المقدس به عنوان پایتخت اسرائیل حمایت و پشتیبانی می‌کند؟ و آثار و پیامدهای این تصمیم در سطح منطقه ای و بین المللی برای بازیگران درگیر بحران چه خواهد بود؟ پاسخ می‌دهد و در این راستا می‌توان مدعی بود که منظومه‌های هویتی حامی و پشتیبان تصمیم ترامپ را می‌توان در آموزه‌های توراتی از جمله ارض مقدس، دیاسپورا، آرمان بازگشت به سرزمین موعود و الاهیات مسیحیت صیهونیستی و اندیشه‌های موعودگرایانه و آخرالزمانی آنان جست و جو نمود. و در پاسخ به سوال دوم می‌توان گفت مهم‌ترین پیامد اتخاذ این تصمیم، پیچیده و رادیکال تر شدن فضای عمومی خاورمیانه از جمله بیت المقدس است و شناسایی متنفعین و متضررین بحران در سطح منطقه ای و بین المللی ما را در رسیدن به پیامدهای اتخاذ این تصمیم یاری می‌رساند.

ادبیات پژوهش

دکتر شجاع احمدوند (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «اسرائیل و ایدئولوژی صیهونیسم سیاسی» به بررسی مبانی تاریخی-ایدئولوژیکی صیهونیسم پرداخته و اسطوره‌های دینی مورد نظر آنان را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ از جمله اسطوره ده سبط گمشده ی بنی اسرائیل، اسطوره تبعید بابلی، آوراگی یهودیان، اسطوره هلوکاست.

احمدوند در این مقاله معتقد است که با نگاهی تاریخی می‌توان رویکردها و اسطوره‌های مورد نظر صیهونیسم را دریافت و از رهگذر شناخت آنان به ماهیت حرکت‌های صیهونیستی پی برد. دکتر ابراهمی برزگر در مقاله‌ای تحت عنوان «مساله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپریگنز» به تجزیه و تحلیل بحران و روش‌های رویارویی با بحران برای دو بازیگر یهودی و مسلمان پرداخته و براساس روش جستاری اسپریگنز در وهله نخست درصدد علت یابی مشکل و بحران برمی‌آید و سپس براساس شواهد و داده‌ها به راه حل شناسی بحران برای بازیگران می‌پردازد و در نهایت رویکردهای جمهوری اسلامی در قبال بحران را رویکردی

منطقی و نتیجه بخش قلمداد می نماید. فرهنگ رجایی در مقاله ای تحت عنوان «درآمدی بر اندیشه سیاسی معاصر عرب» به بحران فلسطین اشاره می کند و ناسیونالیسم عربی را نخستین مرحله رویارویی اعراب با اسرائیل می داند که این ناسونالیسم با جمال عبدالناصر آغاز می شود و به شکست هایی همه جانبه برای اعراب می انجامد. مرتضی شیرودی (۱۳۸۳) در مقاله ای تحت عنوان «مبانی سیاسی-اجتماعی صیهونیسیم» به این نتیجه رسید که ریشه های اجتماعی و سیاسی صیهونیسیم به یهود ستیزی، اندیشه های مارکسیستی، ناسیونالیستی و... برمی گردد و پس از بررسی مبانی صیهونیسیم به بررسی روند تاریخی و سیستم قیمومیت پرداخته و اعلامیه بالفور را مورد نقد قرار داده و مبانی صیهونیستی تشکیل دهنده رژیم کنونی اسرائیل را بازمی شناسد. دکتر شجاع احمدوند و احمدعزیز خانی (۱۳۸۹) در مقاله ای تحت عنوان «آخراالازمان در نگاه مکتب صیهونیست مسیحی» مبانی و مراحل آخراالزمانی مورد اعتقاد این جنبش دینی را مورد واکاوی قرار داده و اندیشه های موعودباورانه آنان را رکن اساسی تفکر مسیحیت صیهونیستی می داند که در قالب اسطوره های بازگشت یهودیان به فلسطین، بازسازی معبد سلیمان، مرحله شعف، نبردهایی آرماگدون و پیروزی خیر بر شر نمود پیدا می کند. در بررسی متون یاد شده می توان خلاء مهمی را مشاهده نمود و آن عدم پیوند موضوعات روز با مبانی و اسطوره های دینی و مذهبی مورد قبول آنان است. به بیانی دیگر در این پژوهش تلاش شده است ارتباط معنادار میان موضوع (تصمیم ترامپ در پذیرش بیت المقدس به پایتختی اسرائیل) و منظومه های معنایی دینی حامی آن شناسایی شده و پیوند عمیق موضوع و منظومه های معنایی دینی روشن گردد. در این راستا در درجه نخست بررسی مبانی دینی موضوع اعم از مبانی یهودی و مسیحی از اهمیتی اساسی برخوردار گردیده و پس از بررسی منظومه های معنایی به اصل موضوع و پیامدها و نتایج آن پرداخته می شود. هدف اصلی این مقاله منظومه های معنادار حامی تصمیم ترامپ در پذیرش بیت المقدس به پایتختی اسرائیل و روش تحقیق به صورت توصیفی و تحلیلی می باشد

الاهیات یهودی در مورد قوم یهود و ارض مقدس

نوع نگاه طرف یهودی به موضوع اساساً ریشه در متون مقدس دینی آنان دارد و مستقیماً با هویت آنان پیوند برقرار می‌کند. تورات کتاب مقدس یهودیان است و به معنی شریعت یا ناموس است. تورات به اسفار پنج‌گانه یعنی سفر پیدایش^۱، سفر خروج^۲، سفر اعداد^۳، سفرلاویان^۴ و سفر تثبیه^۵ اطلاق می‌شود. (شاله، ۱۳۵۵ ش، ۲۸۲-۲۷۲) براساس تعالیم تورات از زمان حضرت ابراهیم(ع) همواره نوعی گفت و گویی میان خدا (یهوه) و بنی اسرائیل به وجود آمد. این گفتگوی دایمی و مستمر اساس تاریخ یهود را تشکیل می‌دهد. براساس روایات عهد عتیق به ویژه در نخستین سفر از اسفار تورات(یعنی پیدایش) خداوند به پیامبر برگزیده خود یعنی ابراهیم امر می‌کند که از سرزمین اصلی خود یعنی بین النهرین و در کنار رود فرات به سوی سرزمین کنعان مهاجرت نماید. ابراهیم و خانواده اش چون از آن سوی فرات آمده بودند، در موطن تازه شان به عبرانیان معروف شدند، اصطلاحی که معمولاً از ریشه واژه‌های به معنای « آن سوی دیگر» اخذ شده است. (اپستین، ۱۳۸۵: ۷) در این سرزمین جدید است که مالکیت سرزمین کنعان به ابراهیم و ذریه او وعده داده می‌شود؛ لیکن این مالکیت با پیروی از دستورات خداوند گره خورده است. (سفرخروج، باب ۷، آیه ۸) براساس تعالیم تورات بعد از ابراهیم نسل پیامبری به فرزند کوچک آن یعنی اسحاق منتقل می‌شود و وعده ی الهی در مورد مالکیت سرزمین مقدس از این طریق به اسحاق و نوادگان وی می‌رسد. (سفرپیدایش، ابواب ۲۱-۲۴-۳۱-۳۹) با توجه با این که در نوشتار پیش رو قصد ورود به تاریخچه بنی اسرائیل را نداریم، تلاش می‌کنیم به مهم‌ترین انگاره‌های دینی آنان در مورد ارض مقدس بپردازیم. براساس روایات عهد عتیق ذریه یعقوب در کنعان سکنی گزیدند و پس از استقرار در این سرزمین، نام کنعان به «اسرائیل» و «ارض مقدس» تغییر یافت. (کلباسی اشتری، ۱۳۸۴: ۶۹) براساس مطالب بیان شده بنی اسرائیل قوم برگزیده

^۱ geneze^۲ Exode^۳ numbers^۴levitigue^۵ deuterronome

خداوند(یهوه) هستند که سرزمین اسرائیل براساس عهد یهوه و حضرت ابراهیم به وی و ذریه اش اعطا گردید. داستان زمانی جالب می شود که بدانیم تاریخ قوم یهود همواره با جدایی از سرزمین موعود گره خورده است. در زمان یعقوب، بنی اسرائیل به سوی مصر مهاجرت می کنند و مدت زیادی در آن جا سکنی می گزیند ولی همواره در «آرزوی بازگشت به سرزمین موعود» به سر می بردند. خروج بنی اسرائیل از مصر در دوره حضرت موسی آغاز می گردد. در این دوره تصرف سرزمین وعده داده شده فرض واجب از سوی یهوه بر بنی اسرائیل دانسته می شود. (سفر تثبیه، باب ۳۴) در نهایت بعد از گذشت سالیانی دراز با ضرب زور و شمشیر ارض مقدس به تصرف بنی اسرائیل در می آید. ارض مقدس که به ذریه ابراهیم وعده داده شده بود در زمان داود شکل جدیدی می گیرد؛ زیرا براساس تعالیم یهود شهر اورشلیم به وسیله داود تجدید بنا گردید. اورشلیم در واقع بر فراز تپه‌هایی که از سه جهت جلگه بر آن محیط است و معبدی بر بالای کوه صهیون و کوه زیتون آن را احاطه نموده، بنا گردیده است. (حمیدی، ۱۳۸۸: ۶۷) اورشلیم، ترکیبی از دو واژه «اور» و «شلیم» است. «اور» در عبری به معنی آتش، روشنایی، مقدس و «شلیم» به معنای شهر، صلح، سلامتی و آرامش ذکر شده است. بر روی هم اورشلیم معنی شهر مقدس، شهر روشنایی، شهر صلح و آرامش و هم چنین میراث مقدس معنی می دهد. (هاکس، ۱۳۷۷: ۱۳۴) بعد از ساختن اورشلیم و به قدرت رسیدن سلیمان، در زمان وی معبد(هیکل) سلیمان ساخته می شود. معبد به مرکزی برای نهادمندی مناسک دینی و یکپارچه سازی امور دینی یهودیان بدل گشت و تابوت عهد^۱ به این مکان مقدس منتقل گردید. (حمیدی، همان: ۸۳-۷۹)

آوارگی (دیاسپورا) بنی اسرائیل و شکل گیری آرمان بازگشت به سرزمین مقدس

دیاسپورا لفظی یونانی به معنی جوامع پراکنده یا تبعیدی است. (ویلسون، ۱۳۸۱: ۲۶) پراکندگی، اسارت، آوارگی، سرکوب در تاریخ قوم یهود همواره نکته ای کلیدی است و همین اسارت ها و آوارگی (دیاسپورا) در دوره های بعد موجب بازتولید هویت یهودی در طول تاریخ گردیده است. نخستین اسارت یهود در سال ۵۹۷ پیش از میلاد توسط بخت النصر شاه بابل اتفاق افتاد. بخت النصر اورشلیم را غارت نمود و هزار نفر از بزرگان یهود را به بابل تبعید کرد که شاه یهود جز این اسیران بود. دفعه دوم اسارت بابل نه سال بعد اتفاق افتاد. علت آن این بود که صدقیا،

^۱- در تابوت عهد آثار باقیمانده از حضرت موسی(ع) نگهداری می شود.

شاه دست‌نشانده یهود، بعد از نه سال بر بخت‌النصر شورید. این بار لشکر بخت‌النصر به کشور یهود حمله نمود و پس از شکستن مقاومت بنی‌اسرائیل به گشودن شهر اورشلیم، اول آن شهر را غارت کردند و سپس بسیاری از یهودیان را کشتند و شهر را آتش زدند و معبد اورشلیم را ویران نمودند و همه‌ی مخلفات و آثار باقی‌مانده از حضرت موسی را مانند تابوت عهد از میان بردند. (فضایی، ۱۳۶۱: ۹۱-۸۷)

واقعیت تاریخی دیگری که مقوم بخش‌الهیات یهود در مورد بازگشت به سرزمین مقدس بود، در اواسط قرن اول پیش از میلاد روی داد و براساس آن ملت یهود دچار غضب دولت روم شد و رومیان حاکمانی ناباب از سوی خود بر یهودیان گماشتند، و این امر باعث نارضایتی یهودیان شد. در نتیجه این دخالت‌ها شورش‌هایی از طرف یهود به عمل آمد تا در سال ۶۷ میلادی در زمان امپراطوری تیتوس سپاه روم به اورشلیم حمله کردند و معبد اورشلیم دوباره به آتش کشیده شد و شهر به کلی ویران و با خاک یکسان گشت. (همان، ۹۰) اسارت بابلی و سپس سرکوب رومی برای بنی‌اسرائیل مبدا نوعی آرمان‌گرایی مبتنی بر عناصر قومیت و ملیت شده است که عناصر آن را می‌توان در عهد عتیق ملاحظه کرد. بر همین مبنا زمین و خاک از اهمیتی اساسی در نزد یهود برخوردار گردید. (کلباسی اشتری، همان: ۴۲۳) اسارت بابلی و دیاسپورا با مفهوم نجات در کتاب مقدس و آرمان‌های قوم یهود ارتباط نزدیکی دارد. دوران طلایی برای یهود^۱، اسارت بابلی و رومی مفاهیمی را پرورش دادند که به نوعی منجی‌گرایی آخرالزمانی انجامید. (همان، ۳۸۴-۳۸۱) منجی‌گرایی با رهایی قوم یهود از یوغ دیگران و بازگشت به ارض مقدس ارتباط معناداری پیدا کرد. بنابراین یهود در انتظار منجی برای رهایی و تصرف سرزمین مقدس نشست. در الاهیات برگرفته از متون مقدس یهودی سه آموزه مرتبط با موضوع به چشم می‌خورد. نخستین مورد «آموزه‌ی برگزیده بودن» قوم یهود است که همواره در طول تاریخ به بازتولید هویت یهودی مدد رسانده است. دومین آموزه مفهوم «ارض مقدس و عهد خداوند با ابراهیم» است که براساس آن ارض مقدس به ذریه ابراهیم بخشیده شده است و آموزه‌ی سوم «بازگشت به سرزمین مقدس و انتظار موعودگرایی» است که در اسارت بابلی ریشه دارد. این آموزه‌ها در حقیقت منظومه‌های معنایی برای شناخت تفکر یهودی در موضوع مورد نظر برای تحلیل‌گر به دست می‌دهند و با

^۱ یهودیان از دوران داود و سلیمان به عنوان دوران طلایی نام می‌برند.

شناخت این منظومه های معنایی ابعاد مختلف موضوع شکافته می شود.

الاهیات مسیحی در مورد یهود و ارض مقدس

شناخت منظومه هایی معنایی مربوط به مسیحیت و هم چنین تغییرات تفکر مسیحی براساس نهضت اصلاح دینی از دیگر ملزوماتی است که در وضعیت کنونی رخ داده در بیت المقدس می باید مورد ارزیابی و واکاوی قرار گیرد. مارتین لوتر معمار نهضت اصلاح دینی برعلیه سنت آمرزش گناهان توسط کلیسای کاتولیک شورید و با نصب فهرستی از ۹۵ مسئله برادرکلیسای ویتن برگ، اختیار پاپ را در صدور آمرزنده ها مورد سوال قرارداد. (ویلسون، همان: ۳۲-۲۷) انتقادات لوتر به آمرزش گناهان سپس به سایر حوزه ها تسری پیدا کرد و نهضت پروتستان شکل گرفت. نکته مهم توجه تاثیرپذیری اصلاح گران دینی از تعالیم عهدعتیق است به گونه ای که می توان پروتستانتیسم را نوعی بازگشت و رجعت یهودیان به عهد عتیق یا تورات نامید. ذهنیت مسیحیان نسبت به قوم یهود در قرون متمادی همواره ذهنیتی منفی بود. این ذهنیت منفی از آموزه های انجیل ناشی می شد؛ که یهودیان را به عنوان قاتلان مسیح در نظر می گرفت. در طی قرون متمادی از آنان به عنوان شیاطین، قاتلان مسیح و کسانی که بوی خاصی از آن ها به مشام می رسد، نام برده می شد. (هلال، ۱۳۸۳: ۳۶) مارتین لوتر در کتاب « عیسی مسیح یک یهودی زاده شده» این ذهنیت منفی را به چالش کشاند. لوتر در این کتاب «به ترویج ایده نژادپرستانه برگزیدگی و برتری قوم یهود نسبت به سایر اقوام و ملل روی زمین» پرداخت. (دوست محمدی و رجبی، ۱۳۸۸: ۱۴۰) در « دانشنامه یهود» در مورد لوتر چنین آمده است: « لوتر ضمن طرح اینکه یهودیان جهت رسانیدن پیام خداوند به تمامی جهانیان انتخاب شده اند، آن ها را مورد ستایش قرار می دهد. او می گوید که یهودیان حامل برترین خون ها در رگ های خود هستند. روح القدس به واسطه آن ها کتاب مقدس را به اقصی نقاط دنیا برد. آن ها فرزندان خدایند. ما در مقایسه با آن ها بیگانه ایم. همانطور که در داستان زن کنعانی آورده شده است؛ ما همچون سگانی هستیم که از خرده نان های بر زمین ریخته اربابان خود ارتزاق می کنیم. (صاحب خلق، ۱۳۸۴: ۲۹) در نوشته های ژان کالون نیز علایم و شواهد یهودیزه شدن از جمله حلیت سود و بهره، پذیرش تورات مقدس به عنوان مرجع اصیل وجود داشت. وی مانند لوتر سخنان ستایش آمیزی را در ارتباط با یهودیان بر زبان آورده به گونه ای که عده ای او را یه یهودی بودن متهم نمودند. (همان، ۳۳)

برگزیده انگاشتن یهودیان توسط فرق منشعب از پروتستان‌تیسیم همچون پیورتانیسیم ادامه یافت. «پیوریتان نامی بود که در قرن شانزدهم به پروتستان‌های افراطی کلیسای انگلستان که می‌پنداشتند اصلاحات انگلیسی به اندازه کافی به اصلاح ساختار و عقیده کلیسا نپرداخته است، داده شد. پیورتانیزم توسط فردی پروتستان به نام ویلیام تیندل و به عنوان شاخه‌ای از کالوینیسیم پایه‌گذاری گردید. (دوست محمدی، همان: ۱۴۱) دایره المعارف یهود، پیورتانیزم را این‌چنین معرفی کرده است: «پیورتانیزم که ساختار هنجارهای اخلاقی آن تماماً منطبق با تورات است، به عنوان یهودی‌گری انگلیسی نامیده می‌شود. دایره المعارف یهود از پیورتانیزم ذیل سرفصل هواداران یهود سخن به میان می‌آورد. در این فصل، واژه **Judaizers** چنین توضیح داده می‌شود که هواداران یهود کسانی هستند که در عین حالی که یهودی نیستند اما بخشی از آیین یهود و یا تمام آن را در زندگی خود به کار می‌برند و یا کسانی هستند که خود را یهودی می‌نامند». (صاحب خلق، همان: ۳۶-۳۵) پیوریتان‌ها حمایت‌های استراتژیکی از یهودیان زمان خود به عمل آوردند. پادشاه انگلستان در قرن سیزدهم به اتهام ربا خواری و استعمار مردم کلیه یهودیان را از کشور خود اخراج نمود؛ زیرا کلیسای کاتولیک براساس تفسیر انجیل، سود و ربا را حرام شمرده و آن را ممنوع نموده بود.^۱ یهودیان خواستار بازگشت به انگلیس بودند؛ زیرا براساس تعالیم تورات قبل از ظهور منجی، یهودیان می‌باید در تمام دنیا پخش می‌شدند و پراکندگی یهود در جهان قبل از ظهور از در نزد آنان نکته‌ای مهم بود. (سایزر، ۱۳۹۶: ۷۰) پیوریتان‌ها که احترام زیادی برای تورات قائل بودند در راستای تحقق این پیش‌گویی از یهودیان به مثابه قوم برگزیده حمایت به عمل آورده و مقدمات بازگشت آنان به انگلیس را فراهم نمودند. (صاحب خلق، همان، ۳۹-۲۸) در همین راستا، پیورتن‌ها بیشترین تلاش را برای بازگشت یهودیان به سرزمین‌های مقدس انجام دادند، زیرا معتقد بودند پیش از بازگشت مسیح، یهودیان باید به سرزمین مقدس و ارض موعود بازمی‌گشتند. (Barnavi, 1992, p. 140) نهضت پروتستان به صورت کلی اذهان منفی نسبت به یهودیان به چالش کشید و به آنان جایگاه ویژه‌ای بخشید؛ به گونه‌ای که برتر بودن قوم یهود در فرقه پیورتانیسیم به اوج خود رسید. رویداد تاریخی مهمی که پیورتانیسیم پروتستانی را به یهودیت توراتی بیشتر نزدیک گردانید، مهاجرت عده‌ی زیادی از پیوریتان‌ها به عنوان نخستین مهاجران به

^۱ در تورات سود و ربا مورد حمایت بود.

قاره آمریکا بود. آنها در سال ۱۶۲۰ نخستین کلنی پیوریتانی در آمریکا را به نام ماساچوست تأسیس کردند. رویکردهای عهد عتیقی پیوریتانیسم تا به آن اندازه بود که پیوریتان‌ها در ابتدا قصد داشتند نام نیواسرائیل را به سرزمین آمریکا بدهند. (دوست محمدی و رجبی، همان: ۱۴۳)

مسیحیت صیهونیست و ارض مقدس

تغییر نگرش به یهودیان و قوم برگزیده نامیدن آنان با نهضت اصلاح دینی آغاز شد. این نوع تغییر نگرش در دوره های بعد به بازگشت به متون توراتی در مسیحیت صیهونیست انجامید. مسیحیت صیهونیست یک جریان افراطی مسیحی است که با تکیه بر تفاسیر تحت الفظی متون مقدس خواهان تحقق پیش گویی های کتاب مقدس برای ظهور عیسی مسیح است. ریشه های شکل گیری آن به نهضت اصلاح دینی و در شاخه ای از کالونیسم تحت نام پیوریتانیسم به اوج رسید. اندیشه های بازگشت یهودیان به سرزمین مقدس بر مبنای پیش گویی های کتاب مقدس از قرن ۱۶ میلادی از انگلستان به سایر نقاط اروپا نیز تسری پیدا کرد و به ویژه در قرن ۱۷ در آمریکا بسیار قدرتمند شد. (صاحب خلق، همان: ۱۰۵) به عنوان مثال ویلیسون رئیس جمهور آمریکا در این خصوص اعلام می دارد که: «من به عنوان فرزند یک کشیش پروتستان در مقابل سرزمین های مقدس و بازگردانیدن آن ها به صاحبان اصلی آن ها احساس وظیفه می نمایم». هم چنین مذاهب مختلف پروتستان که پس از جریان موسوم به بیداری بزرگ دینی که در قرن نوزدهم به وجود آمدند، ایده ای بازگشت به سرزمین موعود را در نظام سیاسی آمریکا نهادینه ساختند. مذاهب جدید پروتستانی همواره توجه مخصوصی به ارض مقدس داشته اند و آن را از ملزومات ظهور مسیح می دانستند. مذاهبی مانند برادران پلیموت (داربایت ها)، ادونتیست ها، مورمونیسیم، شاهدان یهوه از جمله مهم ترین مذاهب جدیدی هستند که در جریان موسوم به بیداری بزرگ دینی در قرن نوزدهم بر اساس تعالیم عهد عتیق حمایت های گسترده ای از یهودیان به عمل آوردند. (مولند، ۱۳۸۱: ۴۸۰-۴۲۵)

اسطوره پوگروم و هلوکاست

علاوه بر الاهیات پروتستانی که به تغییر نگرش نسبت یهودیان از قاتلان مسیح به قوم برتر و برگزیده انجامید، وقایع دیگری نیز رخ داد که یهودیان را برای بازگشت به سرزمین مقدس مصمم کرد و هم چنین به مظلوم نمایی تاریخی قوم یهود در اذهان عمومی مدد رساند. نخستین رویداد واقعه پوگروم است. پوگروم واژه ای روسی به معنای شورش، حمله و کشتار گروهی به دست

گروهی دیگر است. در سال ۱۸۸۱ میلادی، الکساندر دوم تزار روس توسط گروهی از یهودیان افراطی به قتل رسید. به دنبال این واقعه روسیه تزاری دست به تصفیه و اخراج یهودیان زد. یهود ستیزی موسوم به پوگروم منجر به اعمال محدودیت‌هایی در زمینه‌ی صنعت و تجارت، مشاغل قضایی، حق رای و محصور شدن در مکان‌های خاص برای یهودیان شد. برطبق تفکر یهودی این واقعه منجر به مهاجرت بسیاری از یهودیان گردید. این مسئله در نزد یهودیان از چنان اهمیتی برخوردار است که جنبش‌های صیهونیستی جدیدی مانند هییت زیتون، بنی زیتون و اهوت زیتون براساس آن شکل گرفت. (احمدوند، ۱۳۸۳ : ۳۸-۳۷) دومین رخدادی که مقدمات بازگشت یهودیان به ارض مقدس را مهیا نمود؛ واقعه (اسطوره) هلوکاست است. اسطوره هلوکاست به سوزاندن عده‌ای از یهودیان در جنگ جهانی دوم به دست دولت آلمان نازی اشاره دارد که برطبق آن بنیانی برای تبلیغات گسترده و مظلوم‌نمایی یهودی در جهان گردید. در اینجا بحث صدق و کذب و صحت و سقم مسئله مدنظر نیست. در حقیقت در نگاه یهودی در آتش سوزاندن ۶ میلیون یهودی بار دیگر این مسئله را برایشان اثبات می‌نماید که تنها راه جلوگیری از حوادثی این چنینی تشکیل حکومتی یهودی در سرزمینی معین است. به تعبیری ساده تر، نتایج این رویدادها برای یهودیان این بود که عده‌ای معتقد شدند که برای این که جودا فویبا (یهود ترسی) از بین برود، باید یهودیان کشور خاص خود را داشته باشند و به آن مهاجرت نمایند. (همان، ۴۰-۳۷)

بازگشت به سرزمین مقدس در مسیحیت صیهونیست

مبانی اندیشگی مسیحیت صیهونیستی بر اساس دو ایده طرح ریزی شده است: اول وحیانی و نقدناپذیر بودن کتاب مقدس و دوم فرا رسیدن آخرالزمان و بازگشت مجدد حضرت مسیح. موعود گرایی موجود مراحل را در نظر می‌گیرد که به انجام رسیدن آنان برای ظهور مسیح اساسی است. مراحل هفت گانه‌ی آخرالزمانی شامل مراحل زیر می‌شود. ۱. بازگشت یهودیان به سرزمین مقدس؛ ۲. ایجاد دولت یهود و بازسازی معبد سلیمان؛ ۳. موعظه شدن انجیل به بنی اسرائیل و دیگران؛ ۴. حصول مرحله شَعَف؛ ۵. دوران فلاکت و محنت؛ ۶. وقوع جنگ آرماگدون؛ ۷. شکست دجال و استقرار پادشاهی مسیح. (صاحب خلق، همان: ۹۱-۹۰) ؛ دوست محمدی و رجبی، همان: ۱۴۶-۱۴۵؛ احمدوند و عزیزخانی (۱۳۸۹) در تفکر آخرالزمانی مسیحیت صیهونیستی

برای بازگشت مسیح مقدماتی لازم است که رکن اساسی آن، تشکیل حکومت یهودی در فلسطین است. بنابراین یهودیان جایگاه برجسته‌ای در تئولوژی آخرالزمانی آنان دارند. مسیحیت صهیونیست تا بدان جا سرنوشت خود را با سرنوشت یهودیان گره زده که گویی مسیحیتی یهودی شده است. (احمدوند و عزیزی، ۱۳۸۹: ۱۰۰) براساس مبانی اندیشه ای آنان بازگشت یهودیان به فلسطین و تشکیل دولت یهودی به عنوان مقدمه امری واجب بود که این اتفاق مهم با پایان یافتن قیمومیت بریتانیا بر فلسطین در سال ۱۹۴۸ و اعلام موجودیت اسرائیل و شناسایی آن از سوی سازمان ملل متحد حاصل شد. (ادواردز و هینچ، ۱۳۸۴: ۱۳-۱۲) در نزد یهودیان بازگشت به سرزمین مقدس با هویت و بقای آنان ارتباط مستقیمی دارد. رابی کوک عارف و صهیونیست مذهبی در این باره می گوید: «ارض موعود چیزی مستقل از سرزمین یهودیان نیست، این زمین صرفاً یک قلمرو ملی نیست، بلکه عامل انسجام، وحدت و رمز بقای روحی و روانی مردم ماست. ارض موعود بخشی از جوهره اصلی ملیت ماست. به لحاظ ارگانیک بخشی از قلمرو اعتقادات، حوزه کنش و زندگی روزمره ماست و بدون وجود ارض مقدس زندگی برای ما غیرممکن است.» (احمدوند، ۱۳۸۴: ۱۱۸).

انتخاب بیت المقدس به پایتختی اسرائیل (تکمیل دولت سازی یهودی)

پذیرش اورشلیم به عنوان پایتخت اسرائیل از سوی دونالد ترامپ در حقیقت ریشه در منظومه های معنایی - دینی دارد که از الاهیات توراتی - انجیلی و از اعتقادات آخرالزمانی یهودیان و مسیحیان نشات می گیرد. پذیرش اورشلیم (بیت المقدس) در حقیقت تکمیل کننده تشکیل دولت یهود است؛ زیرا براساس آموزه های آخرالزمانی مورد پذیرش آنان، اورشلیم شهر مقدسی است که توسط داود ساخته شده و براساس عهد یهوه به ابرهیم و ذریه او (اسحاق) بخشیده شده است. تبعیض های نژادی و سخت گیری های عمومی نسبت به فلسطینیان و شهرک سازی های یهودی در بیت المقدس در این راستا ارزیابی و تحلیل می شود. پذیرش اورشلیم به عنوان پایتخت و پذیرش جهانی آن در واقع اتمام پروژه دولت سازی یهودی در ارض مقدس است. از دیگر ملزومات موعودگرایانه و آخرالزمانی آنان بازسازی معبد سلیمان است. تسلط مسلمانان بر بیت المقدس در نظر آنان به منزله تسلط شیطان بر ارض مقدس است. در کنگره صهیونیستی که در

سال ۱۹۹۸ تشکیل شد، یک صیهونیست درباره وجود پلیدی در بیت المقدس و لزوم پاکسازی آن گفته شد که: «رسالت آزاد سازی کوه معبد و پاک سازی، تکرار می کنم پاکسازی پلیدی از حرم شریف بر نسل کنونی است... قوم یهود بر دروازه های منتهی به کوه معبد توقف نخواهد داشت... ما پرچم اسرائیل را بر فراز کوه معبد به اهتزاز در خواهیم آورد و دیگر قبه الصخره و مساجدش در آن وجود نخواهند داشت، بلکه تنها پرچم اسرائیل و معبدها در آن خواهد بود» (سایزر، ۱۳۸۶: ۴۳۹) صیهونیست مسیحی آرزوی دوباره سازی معبد (هیکل) سلیمان را در سر دارد. (ماضی، ۱۳۸۱: ۵۵) لازمه بازسازی معبد، تخریب مسجدالاقصی و قبه الصخره است. بنابراین تخریب مسجدالاقصی و قبه الصخره و بازسازی معبد سلیمان سناریو احتمالی دیگر در بیت المقدس در آینده می تواند در نظر گرفته شود. انتقال پایتخت به بیت المقدس و پذیرش جهانی آن (در صورت تحقق آن) می تواند ضمن مشروعیت بخشیدن به رژیم اسرائیل مقدمات بازسازی معبد و تخریب مسجدالانبی را در پی داشته باشد.

براساس مطالب گفته شده می توان مدعی بود که طرف یهودی-مسیحی با بهره گیری از منظومه های معنادر و هویتی برگرفته از متون مقدس خود از قبیل «قوم برگزیده»، «عهد یهوه به ابراهیم»، «اسارت بابلی و دیاسپورا»، «بازگشت به سرزمین مقدس» و «آموزه های آخرالزمانی و موعودگرا» به اتخاذ چنین تصمیمی رسیده است و در این میان از وقایع تاریخی کمک کننده مانند «پوگروم» و «هلوکاست» در طول سالیان گذشته بیشترین بهره را نیز گرفته است. پذیرش بیت المقدس به عنوان پایتخت اسرائیل حاوی نکته ی مهم دیگری است و آن نکته «در نظر گرفتن شرایط زمانی و وضعیت عمومی جهان اسلام» است. به تعبیری دیگر، دونالد ترامپ و تیم وی در شرایط خلاء به این جمع بندی نرسیدند و از وضعیت بحرانی فراگیر جهان اسلام آگاهی داشته اند و سپس به اتخاذ تصمیم رسیده اند. جنگ داخلی سوریه و ظهور داعش، جنگ یمن، بحران بحرین، بحران لبنان، بحران لیبی، تحولات عراق، ناامنی های ترکیه، محاصره قطر، تنش های پایان ناپذیر ایران و عربستان و نزدیکی عربستان به اسرائیل همه و همه بیانگر وضعیت عمومی رو به اضمحلال جهان اسلام است. جمیع این عوامل (چه منابع معنایی دینی و آخرالزمانی یهودی-مسیحی و چه شرایط بحرانی جهان اسلام) دست به دست هم داده و به اتخاذ این تصمیم منجر شده است.

واکنش جهان اسلام به موجودیت اسرائیل (منظومه های معنایی مسلمانان در مقابله با آن)

طرف یهودی- مسیحی بحران با بهره گیری از منظومه های معنایی برگرفته از متون مقدس خود و با درک شرایط عمومی جهان اسلام به انتقال پایتخت از تل آویو به بیت المقدس رسیده است و تصمیم اخیر مبتنی بر آگاهی بوده است. حال باید دید منظومه های معنایی دولت های اسلامی در برخورد با این پدیده بر چه الگوهایی استوار بوده است. در واقع باید دید، در مقابله با موجودیت رژیم اسرائیل آیا بازیگر اسلامی (دولت های مسلمان) مانند طرف یهودی از منظومه های معنایی دینی استفاده کرده است یا از الگوی دیگری پیروی کرده است و نتیجه آن در مقابله با اسرائیل چه بوده است؟

براساس واقعیت های تاریخی، اندکی پس از اعلام استقلال اسرائیل در ۱۵ می ۱۹۴۸ نبردی میان واحدهای از ارتش کشورهای عربی (مصر، اردن و سوریه) با ارتش اسرائیل در گرفت. اتخاذ راهبرد نظامی و جنگ، نخستین راهکار دولت های عرب برای مقابله با بحران بود. نتیجه ی اتخاذ چنین راهبردی، شکست اعراب در جنگ بود و براساس آن مناطق تحت کنترل اسرائیل از ۱۴ هزار کیلومتر پیش بینی شده در طرح سازمان ملل به ۲۱ هزار کیلومتر رسید و دولت تازه تاسیس اسرائیل بر ۳/۴ فلسطین استیلا یافت. (ادواردز و هینچ کلیف، ۱۳۸۴: ۳۲) نتیجه ی مهم دیگر جنگ ۱۹۴۸ در حقیقت ظهور ناسیونالیسم عربی در سراسر منطقه خاورمیانه بود. کودتای افسران آزاد در مصر، شروع این فرآیند بود و در پی آن مصر تبدیل به بلندگوی ناسیونالیسم عرب و وحدت عربی بر علیه صیہونیسم شد. پس از شکست اعراب در نخستین جنگ، منظومه معنایی - هویتی براساس عنصر قومیت، محور راهبردهای دولت های عربی قرار گرفت. بنیان تفکرات جمال عبدالناصر به عنوان تئورسین وحدت عربی در حقیقت تاکید بر حوزه تمدنی عرب بود. (رجایی، ۱۳۷۳: ۲۹۳) در راستای تحقق پان عربیسم، جمال عبدالناصر قراردادهای نظامی با سوریه، یمن و عربستان سعودی امضا کرد و ناسیونالیسم پرشور عرب مقدمات سخت افزاری جنگ های بعدی را مهیا نمود. نتایج جنگ هایی که بر بنیاد محوریت عربی و پایه ناسیونالیسم استوار بود، شکست مفتضحانه برای دولت های عربی بود؛ زیرا به دنبال جنگ ۶ روزه ۱۹۶۷ ارتش اسرائیل توانست اراضی واقع در صحرای سینا، نوار غزه، بلندهای جولان و کرانه های غربی رود اردن به اشغال خود درآورد و براساس آن جنگ، سرزمین های تحت حاکمیت اسرائیل به ۶ برابر رسید. در جنگ ۱۹۷۳ اتفاق مهم دیگری افتاد که می توان شکست تفکر ناسیونالیستی عربی در رویارویی نظامی با اسرائیل را به وضوح دید. تفاوت جنگ ۱۹۷۳ با جنگ های دیگر در این است که در این جنگ،

بازپس‌گیری سرزمین‌های از دست رفته برای کشورهای عربی در اولویت قرار گرفت (ادواردز و هینچ کلیف، همان: ۱۸-۱۵) و نتیجه آن مانند جنگ‌های قبلی شکست رویکرد ناسیونالیستی مبتنی بر قومیت عربی بود. ناتوانی در رویارویی نظامی و از دست رفتن سرزمین‌های بیشتر مقدمات تغییر راهبرد نظامی به راهبرد صلح و سازش را فراهم نمود. در این مرحله بازیگر عربی با واقعیت اسرائیل کنار آمد و از راه صلح به دنبال بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی خود برآمد. بنابراین پس از شکست‌های پی‌در پی دولت‌های عربی از جمله مصر به روند صلح و سازش تن دادند و جیمی کارتر رئیس‌جمهور آمریکا توانست با میانجی‌گری مقدمات پروژه صلح در فلسطین را هموار سازد و پروژه صلح و سازش در کمپ دیوید نمود عملی پیدا کرد. (همانجا) رویکردها و راهبردهای اعراب نتایجی را در برداشت و می‌توان گفت؛ درست زمانی که طرف یهودی-مسیحی بر الاهیات مذهبی پای می‌فشرد و آن را اساس هویت بخشی خود قرار می‌داد، اعراب به جای اسلام برعربیت تاکید می‌ورزیدند و منافع جمعی قوم عرب را بر امت اسلام رجحان بخشیدند. (رجایی، ۱۳۸۱: ز) دولت‌های عربی در برخورد با بحران فلسطین، ابتدا این مشکل را مشکل جهان عرب تفسیر کردند و بر ناسیونالیسم عربی پای فشردند. در چنین تفسیر هنجاری، دولت‌های عربی با قرار دادن مسئله فلسطین در چهارچوب تنگ عربی و نه ظرف اسلامی از توان عظیم کشورهای اسلامی غیرعرب بی‌بهره ماندند. (برزگر، ۱۳۸۳: ۵۱)

تحقیقات پیترز در کتاب «مقاومت و جهاد در برابر استعمار» مدعای فوق را تایید می‌نماید. وی در کتاب فوق به این نتیجه رسیده است که در جنگ‌های اعراب و اسرائیل، دولت‌های عربی هیچ‌گاه از ادبیات جهادی علیه اسرائیل استفاده نکردند. حتی دایره عربیت در این رویارویی به کشورهای عربی هم مرز با اسرائیل و فاقد مرز مشترک با اسرائیل تقسیم شد و بحران برای کشورهای هم‌مرز مسئله اصلی و برای دیگران در اولویت بعد قرار گرفت. (برزگر، همان: ۵۳-۵۱) به تعبیری روشن‌تر، طرف یهودی با استفاده از مفاهیم دینی و مذهبی به دنبال تحقق بخشیدن به وعده‌های توراتی خود بودند. از جمله موشه دایان در این مورد پس از پیروزی در جنگ ۱۹۶۷ گفته است: «هر کس مذهبی نبود، امروز مذهبی شده است»؛ زیرا با اشغال قدس مرزهای اسرائیل با مرزهای ارض موعود، مطابقت بیشتری پیدا می‌کرد. هم‌چنین زمینه دیگر ظهور مسیح را که تخریب مسجدالاقصی و قبةالصخره است فراهم می‌آورد. به علاوه، اشغال جنوب لبنان (در سال ۱۹۸۲)، باز مرزهای اسرائیل را به سوی اسرائیل بزرگ یا توراتی از نیل تا فرات، توسعه

بخشید. (صاحب خلق، همان: ۴۵-۳۹)

ناتوانی ناسیونالیسم عربی در پیروزی در جنگ به سرخوردگی مردم فلسطین منجر شد و به گفته «اسپوزیتو» وقتی که در جریان مبارزه فلسطینی‌ها با اسرائیل، فلسطینیان دریافتند که رهبرانشان از حل بحران عاجزند، به اسلام روی آوردند و از آن پس ماهیت مبارزه از ملیت‌گرایی و ناسیونالیسم عربی به اسلامی تبدیل شد. (Esposito, 1992, p.183) با وقوع انقلاب اسلامی در ایران روند اسلامی نمودن مبارزه با اسرائیل و بازگشت به منبع هویتی اسلامی‌ای سرلوحه سیاست‌های اصولی جمهوری اسلامی قرار گرفت. در حقیقت تاکید جمهوری اسلامی بر ماهیت دینی مسئله و حمایت عملی از گروه‌های آزادی‌بخش فلسطینی آنتی تزی بر رویکرد ناسیونالیستی عربی و استراتژی نوینی برای مقابله با اسرائیل بود. با نگاهی به نقطه نظرات بنیانگذار انقلاب اسلامی می‌توان اسلامی نمودن ماهیت مسئله را مشاهده نمود. امام خمینی (ره) مسئله را با اسلام هم پیوند می‌دانند: «به خود آید و شخصیت اسلامی خود را بیاید. زیر بار ظلم نروید و هشیارانه نقشه‌های شوم جهانخواران بین‌المللی را که در راس آنان آمریکا است، افشا کنید. بر هر مسلمانی واجب است خود را علیه اسرائیل مجهز کند». (صحیفه امام، ۱۳۷۸، ج ۹: ۲۲۶) ایشان فلسطین را اولویت اصلی جهان اسلام در نظرمی‌گیرند و اسرائیل را جرثومه فساد اعلام می‌دارند. (همان، ج ۱۱: ۲۶۶) و در نهایت به سران کشورهای مسلمان هشدار می‌دهند: «من خوف آن دارم که خدای ناخواسته یک روز ملت‌ها و دولت‌های اسلامی به خود آیند که با دست آمریکای جنایتکار، اسرائیل به خواسته‌های ظالمانه و جنایتکارانه خود برسد و از مسلمانان کاری ساخته نشود». (همان، ج ۱۶: ۱۸۱) اسلامی کردن ماهیت مبارزه و عدم پذیرش راهبرد سازش و صلح، رویکرد اصولی جمهوری اسلامی در مقابله با اسرائیل بوده است. در واقع جمهوری اسلامی با درک ماهیت مسئله (از بعد اندیشگی برای بازیگر یهودی) از ابتدا بر بُعد اسلامیت آن پای فشرد. در نتیجه‌ی اتخاذ چنین رویکردی؛ جنبش‌های اسلامی مبارزی در فلسطین شکل گرفت که تاکتیکشان در مبارزه توسل به اقدامات نظامی بود. (جعفری ولدانی، ۱۳۸۳: ۹۴) در این نوع نگاه و راهبرد؛ ظرفیت‌ها، ابزارها، راهکارها، محدوده جغرافیایی و انسانی و نحوه‌ی مبارزه بسی جلوتر از عربی‌پنداشتن ماهیت مسئله است. لازم به ذکر است که این طرز تفکر و رویکرد در رویارویی با اسرائیل مابین دولت‌های اسلامی در منطقه در اقلیت قرار دارد.

آثار و نتایج منطقه‌ای و بین‌المللی انتقال پایتخت به بیت المقدس

حساسیت موضوع و ارتباط بحران به وجود آمده با منظومه های معنایی ادیان بزرگ و امتزاج یافتن آن با شکاف های قومی و نژادی، بدون شک در ابعاد منطقه ای و بین المللی دارای پیامدها و نتایجی غیرقابل اجتنابی است که می تواند وضعیت پیچیده و بحرانی خاورمیانه را بیش از پیش پیچیده، خطرناک و طوفان زا نماید. هم چنین با توجه به ماهیت دینی بحران می توان مدعی بود که در بحران مذکور عده ای منتفع و دیگری متضرر خواهند شد. گروه های منتفع از وضعیت کنونی خود خوشحال و بازیگران بازنده از نتایج بحران، ناراضی و سرخورده خواهند بود و دقیقا همین عامل می تواند در آینده چالش های نوین و رادیکال تری به وجود آورده و بحران در بیت المقدس را فراگیرتر و منازعه انگیز تر نماید.

تصمیم ترامپ در پذیرش بیت المقدس به عنوان پایتخت اسرائیل خشم عمومی مسلمانان را برانگیخت. به دنبال آن سران بسیاری از کشورهای مسلمان اعتراضات دیپلماتیک خود را نسبت به این موضوع بیان داشتند و حاضر به پذیرش آن نشدند. (روزنامه رسالت، ۱۹ آذر، شماره ۹۱۰۰) مصر به شورای امنیت متوسل شد و قطعنامه ای را به شورای امنیت ارائه داد. در متن پیش نویس آن آمده است، هر تصمیم یا اقدامی که مبتنی بر تغییر ساختار و وضعیت شهر مقدس قدس باشد، تأثیر حقوقی ندارد، باطل است و باید بر اساس قطعنامه های مرتبط شورای امنیت لغو شود. مصر در پیش نویس این قطعنامه از تمامی کشورها خواستار آن شده که از ایجاد مقرهای دیپلماتیک در قدس مطابق با قطعنامه ۴۷۸ شورای امنیت خودداری کنند. در این قطعنامه همچنین از تمامی کشورها خواسته شده مطابق با قطعنامه های شورای امنیت در خصوص قدس عمل کرده و هیچ اقدام یا به رسمیت شناختنی را برخلاف این قطعنامه ها انجام ندهند. (منبع: خبرگزاری آریا) با توجه به حق وتوی آمریکا (و وتوی این طرح) در شورای امنیت ارائه این قطعنامه بیشتر حرکتی نمادین در حمایت از مردم فلسطین محسوب می شود. وتوی قطعنامه توسط آمریکا با استقبال نتانیاهو مواجه شده، وی در حساب کاربری خود در توئیتر از نیکی هیلی، سفیر آمریکا در سازمان ملل قدردانی کرد و نوشته: «سپاسگزاریم در این ایام عید حنوکا نور حقیقت را روشن کردید و بر تاریکی چیره شدید. شما نمادی هستید از این واقعیت که یک تن نیز می تواند جمعی را شکست دهد؛ حقیقت، دروغ را شکست می دهد». (منبع: تابناک) خشم عمومی مسلمانان نخستین پیامد بحران است که به اعتراضات خیابانی کشیده شده است. دولت های مسلمان نیز یکی پس از دیگری به تصمیم ترامپ واکنش نشان داده و آن را محکوم نمودند. اقدام مصر در ارائه پیش نویس

قطعنامه ای در محکومیت تصمیم ترامپ به شورای امنیت، بیانیه سازمان کنفرانس اسلامی در محکومیت تصمیم ترامپ، مخالفت اصولی ایران، اعلام بیت المقدس به عنوان پایتخت فلسطین از سوی اردوغان، مخالفت و واکنش دولت های عربی، (روزنامه رسالت، همان) همه بیانگر هویتی شدن بحران مذکور در منطقه است. بحرانی که به نظر می رسد به انتفاضه ای جدیدی در فلسطین بینجامد. پیامد خشم عمومی مسلمانان اعم از دولت ها و مردم در پی این تصمیم به رادیکال شدن فضای عمومی منطقه و احتمالاً به رادیکال شدن جنبش های فلسطینی منجر گردد. فضای که می تواند وضعیت عمومی منطقه خاورمیانه را بحرانی تر و پیش بینی ناپذیر تر و پیچیده تر و چندبعدی تر سازد. در سطح جهانی نیز نگرانی از این وضعیت بحرانی و وقوع احتمالی ناآرامی های عمومی به چشم می خورد و بسیاری از کشورهای جهان از جمله کشورهای اروپایی نگرانی خود را اعلام داشته و در مخالفت با این تصمیم اعلام موضع نمودند.

متنفعین و متضررین

همان گونه که بیان گردید، بحران به وجود آمده در حقیقت ریشه در منظومه های معنایی - هویتی منبعث از متون دینی برای طرفین دارد که براساس تئوری مسابقه با حاصل جمع صفر، بُرد یک بازیگر درست برابر با باخت بازیگر دیگر در مسابقه است. (لیتل، ۱۳۸۶: ۸۲) براین اساس می توان مدعی بود که دو بازیگر (بازیگر یهودی-مسیحی و بازیگر مسلمان) در دو سر بحران قرار دارد که نتیجه این اقدام (در صورت محقق شدن) در واقع بُرد با بازیگر اسرائیلی-آمریکایی و باخت برای بازیگر مسلمان است. با دقت نظر در موضوع می توان مدعی بود که بُرد و باخت بازیگران درگیر با تبعات و نتایج روبروست که همزمان می تواند از میزان متفع یا متضرر بودن بازیگران بکاهد. متفع یا متضرر بودن بازیگران را می توان به صورت زیر دسته بندی نمود.

۱. اسرائیل در واقع بزرگ ترین متفع بازی است؛ زیرا در نتیجه این تصمیم، مقدمات تحقق بخشیدن به منظومه های دینی و قومی آنان فراهم گردیده است؛ زیرا از نظر آنان در جنگ آرماگدون لشکریان شیطان (اسلام و اعراب) شکست می خورند و مسیح ظهور می کند. (سایزر، ۱۳۸۶: ۳۱۶) در این راستا؛ تشکیل دولت یهود و یهودی سازی ارض مقدس در نظر ایشان درحقیقت تکمیل وعده خداوند است و براین مبنای، هیل لیندسکی ادعا کرده که دولت اسرائیل کانون تمامی پیش گویی های وحیانی است. (قنبری آلتانق، ۱۳۸۶: ۹۷) یهودی سازی بیت

المقدس و تکمیل دولت سازی یهودی و تلاش برای زدودن آثار اسلامی در بیت المقدس از جمله اموری هستند که مدعای حاضر را تایید می نمایند.

۲. آمریکا از جمله بازیگران درگیر در بحران است که مانند بازیگر یهودی در واقع برنده بازی است؛ زیرا در آموزه های آخرالزمانی ایوانجلیکی؛ دولت آمریکا رهبری جنگ آرماگدون را برعهده دارد. همان گونه که هال لیندسی در کتاب «پیش‌گویی‌های انجیل، جای آمریکا کجاست؟» ثابت می کند که دولت آمریکا رهبری جنگ آرماگدون را که پس از آن، مسیح در اسرائیل فرود می‌آید، بر عهده دارد. (شیرودی، ۱۳۸۶: ۳۶) پس تصمیم بازیگر آمریکایی در واقع مقدمه ای برای تحقق بخشیدن به آموزه های آخرالزمانی محسوب می گردد و در صورت تحقق و پذیرش جهانی آن یک پیروزی بزرگ برای آنان به حساب می آید. لیکن اتخاذ چنین حرکتی، تبعات و نتایجی در ابعاد سیاسی و حقوقی در سطح بین المللی برای آمریکا به وجود آورده که از میزان منتفع شدن آن در تئوری مسابقه می کاهد. نخستین نتیجه آن در واقع اجماع بی سابقه جهانی علیه آمریکا در این موضوع است. اجماعی که در بعد از وتوی طرح مصر در شورای امنیت و در مجمع عمومی سازمان ملل رخ داد. ۱۲۸ رای موافق و تنها ۹ رای مخالف (آن هم کشورهای ناشناخته و کوچک) در مجمع عمومی سازمان ملل در رد تصمیم ترامپ (روزنامه ایران، ۲۸ آذر: شماره ۶۶۷۰) در حقیقت نشان می دهد که قدرت نرم آمریکا برای اجماع سازی جهانی حداقل در این موضوع با شکستی مفتضحانه روبرو شده است. روزنامه «دیلی صباح» ترکیه به درستی در این باره نوشت که قدرت نرم ایالات متحده به کمترین میزان خود در یک قرن اخیر تنزل پیدا کرده است. (منبع: سایت خبری تابناک) دستگاه دیپلماسی آمریکا و در راس آن آقای ترامپ حتی با زبان تهدید (قطع کمک مالی آمریکا به کشورهایی که علیه تصمیم ترامپ در مجمع رای می دهند) نیز نتوانست جلوی این اجماع جهانی را بگیرد. (منبع: خبرگزاری فارس) دومین محوری که از منتفع شدن آمریکا در بحران کنونی به شدت می کاهد، از بین رفتن نقش محوری آمریکا در حل و فصل منازعه اسرائیل و فلسطین است. آمریکا در طول منازعات اسرائیل و اعراب همواره نقشی میانجی و داور را ایفا می نمود که با اتخاذ این سیاست از سوی ترامپ نقش میانجی، واسط و داور بودن آمریکا در روند صلح حداقل در برهه کنونی از دست رفت. در تأیید این مدعا؛ ریاض مالکی وزیر خارجه فلسطین در این باره اظهار کرد: «تشکیلات خودگردان نخواهد پذیرفت که واشنگتن به نقش خود برای نظارت بر روند صلح ادامه دهد. (روزنامه رسالت، ۲۰ آذر، شماره ۹۱۰۱) نکته

دیگری که در این تصمیم نهفته است؛ مغایرت آن با برخی از اصول مورد قبول در دکترین جدید امنیت ملی آمریکا است به گونه ای که در بخش های از این سند بر روند صلح جامع و مورد قبول طرفین در فلسطین تاکید شده است و اتخاذ چنین تصمیمی در تضاد با دکترین جدید امنیت ملی آمریکا قرار دارد. (NATIONAL SECURITY STRATEGIE of the United States of America, DECEMBER 2017, PP.48-50)

سومین موضوعی که باید به آن اشاره شود؛ بی توجهی آمریکا به قطعنامه های سازمان ملل در طول سالیان در مورد وضعیت فلسطین و بیت المقدس است. مهم ترین قطعنامه شورای امنیت در مورد وضعیت قدس، قطعنامه ۴۷۸ است که پایتخت اعلام نمودن قدس از سوی اسرائیل در سال ۱۹۸۰ را مغایر حقوق بین الملل دانسته است. (ملکی، ۱۳۷۸، ۴۰۲) در پیش نویس طرح مصر به مفاد قطعنامه ۴۷۸ نیز اشاره گردیده که بر طبق آن، از همه کشورها می خواهد تا از تاسیس دفاتر نمایندگی دیپلماتیک در قدس خودداری کنند. آمریکا به عنوان یکی از پنج عضو دائم شورای امنیت باید پاسدار قطعنامه های باشد که خود نیز به آن رای داده است و اتخاذ چنین تصمیمی از سوی ترامپ در حقیقت نشان می دهد که آمریکا به شورای امنیت و قطعنامه های آن پایبندی عملی ندارد و این از دیگر نتایجی است که منافع ایالات متحده در این بحران را با خطر رو برو می سازد.

۳. بازیگران مسلمان؛ مردم فلسطین از جمله بزرگ ترین متضررین این عمل هستند؛ زیرا این اقدام وضعیت مبهم فلسطین را مبهم تر کرده و دست یافتن آنان به ایجاد دولتی فلسطینی را دست نیافتی تر. عربستان سعودی و دیگر دولت های عربی از دیگر متضررین محسوب می شوند. نخستین دلیل این است که دولت های عربی در واقع در سال های نه چندان دور مسئولیت نبرد علیه اسرائیل را برعهده داشتند و دوم این است که برای آنان علاوه بر بعد اسلامیت، بعد عربی قضیه نیز گواه دیگری است که نشان از پراهمیتی موضوع دارد و انفعال آنان در این باب نشان از شکست سیاست های آنان در قبال اسرائیل است. وضعیت ایران در این مسابقه از قواعد بازی با حاصل جمع صفر نیز پیروی می کند و در صورت انتقال عملی پایتخت اسرائیل به بیت المقدس و پذیرش جهانی آن عملاً ایران هم در جبهه متضررین قرار خواهد گرفت. البته با دقت نظر به موضوع می توان مدعی بود که رویکردهای ایران نسبت به موضوع در آینده می تواند مقبولیت بیشتری در جهان اسلام کسب نماید. رویکرد اسلامی کردن موضوع، رویکرد و سیاست اصولی

جمهوری اسلامی در مقابله با اسرائیل است که همواره مورد تاکید قرار گرفته و این سیاست عملاً ابزارها و فرصت‌های بیشتری چه از بعد جغرافیایی و چه از بعد انسانی در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد. دومین موضوع تاکتیک جمهوری اسلامی در مقابله با اسرائیل است که مبتنی بر حمایت همه‌جانبه از گروه‌های جهادگر (از قبیل حماس، جهاد اسلامی و حزب الله) است. شکست سیاست صلح و سازش و نتیجه‌بخش نبودن این رویکرد می‌تواند بر مقبولیت مبارزه از زاویه‌ای که جمهوری اسلامی به آن می‌نگرد، بیفزاید. به تعبیری دیگر ماهیت اسلامی موضوع و تاکتیک رسیدن به آن از جمله سیاست‌های است که می‌تواند از تبعات بازی با حاصل جمع صفر برای جمهوری اسلامی بکاهد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش تلاشی است برای یافتن پاسخی مناسب به سؤالاتی از قبیل کدام منظومه‌های هویتی - معنایی دینی تصمیم ترامپ را در خصوص پذیرش بیت المقدس به عنوان پایتخت اسرائیل حمایت و پشتیبانی می‌کند؟ و آثار و پیامدهای این تصمیم در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی برای بازیگران درگیر بحران چه خواهد بود؟ براین اساس و در راستای پاسخ درخور نظر الاهیات یهودی در مورد قوم یهود و ارض مقدس نظری افکندیم و دیدیم که براساس تعالیم یهود، سرزمین کنعان از جانب یهوه به ابراهیم و فرزندان وی (اسحاق) وعده داده شده بود. در همین راستا تاریخ قوم یهود با جدایی از سرزمین وعده شده گره خورده است. جدایی قوم یهود از سرزمین وعده داده شده به شکل‌گیری منظومه‌هایی معنایی و هویتی از قبیل بازگشت به سرزمین موعود و انتظار ظهور منجی برای رهایی آنان انجامید. در ادامه در روندی تاریخی مشاهده کردیم که نهضت پروتستان ذهنیت منفی تاریخی نسبت به یهودیان را یکباره شست و در نظر فرقه‌های مختلف

پروستان از یهودیان به عنوان قوم برگزیده و دارای ژن برتر نام برده شد. رجوع به تفکرات توراتی از نهضت پروستان آغاز گردید و در مسیحیت صیهونیست به اوج خود رسید. در حقیقت آموزه های مسیحیت صیهونیستی از دیگر منظومه های حامی تصمیم ترامپ است؛ زیرا مسیحیت صیهونیست یک جریان افراطی مسیحی است که با تکیه بر تفاسیر تحت الفظی متون مقدس خواهان تحقق پیش گویی های کتاب مقدس برای ظهور عیسی مسیح است. در راستای آموزه های آنان و برای ظهور عیسی مسیح مقدماتی لازم است که نخستین مرحله آن بازگشت یهودیان به سرزمین مقدس و تشکیل دولت یهودی در آنجاست. در سال ۱۹۴۸ دولت اسرائیل رسماً موجودیت می یابد؛ لیکن با قطعنامه های سازمان ملل از اعلام بیت المقدس به عنوان پایتخت اسرائیل جلوگیری می شود. جنبش مسیحیت صیهونیست برای تحقق شرایط ظهور منجی بر بازسازی معبد سلیمان و یهودی سازی بیت المقدس تاکید فراوانی دارد و این مهم را از ضروری ترین مقدمات می داند. در واقع تصمیم ترامپ در پذیرش بیت المقدس به پایتختی اسرائیل در حقیقت اتمام پروژه دولت سازی و یهودی سازی بیت المقدس است. بر همین اساس تعالیم آنان معبد سلیمان می تواند از سناریوهایی احتمالی در این شهر مقدس باشد؛ زیرا براساس تعالیم آنان مسجدالاقصی بر ویرانه های معبد سلیمان بنا شده است و بازسازی معبد از نظر آنان از دیگر ملزومات ظهور عیسی مسیح است. به بیانی دیگر تصمیم ترامپ ریشه در این بنیان های مذهبی و دینی دارد و این عمل با آگاهی انجام گردیده است و هم چنین شرایط بحرانی موجود در جهان اسلام از قبیل جنگ های داخلی، شورش ها و ظهور بنیادگرایی داعشی در اتخاذ این تصمیم در زمان کنونی مؤثر واقع گردیده است. می توان اسرائیل را برنده اصلی بحران (در صورت تحقق و پذیرش جهانی آن) نامید؛ زیرا این رژیم مدت ها به دنبال تحقق بخشیدن به آرمان های دینی خود در فلسطین است. آمریکا در راستای تحقق و بسترسازی آموزه های آخرالزمانی مورد نظر حاکمان خود از دیگر متفبعین بحران است؛ لیکن در پی اتخاذ این تصمیم آسیب های نیز برای ایالات متحده متصور است از جمله به وجود آمدن اجماع بی سابقه جهانی علیه تصمیم ترامپ، از دست رفتن نقش میانجی و داور بودن آمریکا در بحران اسرائیل و فلسطین و عدم پابندی آمریکا به قطعنامه های شورای امنیت که نشان دهنده بی توجهی آنان به تصمیماتی است که خود از جمله آن تصمیم گیرندگان بودند. به تعبیری دیگر از بُعدی حقوق بین الملل نیز ضررهایی دامن گیر آمریکا در این بحران شده است. وضعیت عمومی جهان اسلام در این بحران از دو منظر مورد توجه

قرار گرفت. از منظر نخست اتخاذ این تصمیم در صورت پذیرش جهانی آن به معنای شکست عمومی جهان اسلام است. از منظر دیگر به وجود آمدن همین اجماع بی سابقه علیه تصمیم ترامپ می‌تواند نقطه امیدی برای آنان باشد. نکته قابل ذکر در میان متضررین بحران دسته بندی آنان به چندگروه است. اعراب و در رأس آنان عربستان؛ بزرگ ترین بازنده های بحران لقب می‌گیرند؛ زیرا برای آنان علاوه بر بعد اسلامیت، بعد قومی قضیه نیز هم چنان مفتوح است و انفعال آنان به معنای شکست همه جانبه است. در این میان رویکردهای اصولی جمهوری اسلامی از جمله اسلامی نمودن ماهیت بحران (مانند تأکید بازیگر یهودی-مسیحی بر مذهبی نمودن) و عدم پذیرش صلح و سازش و حمایت از جنبش های مبارز می‌تواند در آینده در نزد مسلمانان از مقبولیت بیشتری برخوردار گردد. نتایج و پیامدهای ذکر شده را می‌توان پاسخی درخور برای سوال دوم نامید.

کتابنامه

قرآن کریم.

تورات ترجمه فارسی.

اپستین، ایزیدور (۱۳۸۵)، ترجمه بهروز سالکی، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

احمدوند، شجاع و عزیزخانی، احمد (۱۳۸۹)، آخرالزمان در نگاه مکتب مسیحیت صیهونیست، فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود، سال چهارم، شماره ۱۴.

احمدوند، شجاع (۱۳۸۳)، اسرائیل و ایدئولوژی صیهونیسم سیاسی، پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۱۲.

احمدوند، شجاع (۱۳۸۴)، تأملی نظری در تکوین دولت صیهونیستی، مجله پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۱۴.

انصاری قمی، حسن (۱۳۸۰)، جایگاه تاریخی و دینی بین المقدس، کتاب ماه دین، شماره ۶۳.
برزگر، ابراهیم (۱۳۸۳)، مساله فلسطین دراندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپریگنز، پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۱۲.

- جعفری ولدانی، اصغر (۱۳۸۳)، اسلام گرایی در فلسطین و زمینه های آن، مجله پژوهش حقوق و سیاست، بهار ۱۳۸۳ شماره ۱۰.
- حمیدی، سیدجعفر (۱۳۸۸)، تاریخ اورشلیم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خمینی (ره)، روح الله (۱۳۷۸)، صحیفه نور، ۲۲ جلد.
- دوست محمدی، احمد و رجبی، محمود (۱۳۸۸)، درآمدی بر زمینه های پیدایش و مبانی عقیدتی مسیحیت صهیونیستی، فصلنامه سیاست، شماره ۹.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۷۳)، درآمدی بر اندیشه سیاسی معاصر عرب، مجله مطالعات خاورمیانه، شماره ۲.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۱)، اندیشه سیاسی معاصر در جهان عرب، تهران مرکز پژوهش های خاورمیانه.
- سایزر، استیون (۱۳۸۶)، صهیونیسم مسیحی نقشه راه به سوی آرماگدون، ترجمه حمید بخشنده و قدسیه جوانمرد، قم، طه.
- سایزر، استیون (۱۳۸۶)، صهیونیسم مسیحی، ترجمه: حمیده بخشنده و قدسیه جوانمرد، قم، طه.
- شاله، فلیسین، (۱۳۵۵ش)، تاریخ مختصر ادیان بزرگ، ترجمه خداد محبی، چاپ دوم: تهران.
- شیرودی، مرتضی (۱۳۸۶) رویارویی انقلاب اسلامی با نظریه های مسیحیت صهیونیستی، اندیشه تقریب، شماره ۱۲.
- فضایی، یوسف (۱۳۶۱)، سیر تحولی دین های یهود و مسیح، تهران: عطایی.
- قنبری آلانق، محسن (۱۳۸۶)، اسطوره های صهیونیسم مسیحی و انگاره منجی گرایی، قم، آینده روشن، فصلنامه مشرق موعود، شماره ۱. سال اول.
- کلباسی اشتری، حسین، (۱۳۸۴)، مدخلی بر تبارشناسی کتاب مقدس، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- لیتل، دانیل (۱۳۸۶)، تبیین د رعلوم اجتماعی، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: موسسه فرهنگی صراط.
- ماضی، محمد (۱۳۸۱)، سیاست و دیانت در اسرائیل، ترجمه غلامرضا تهامی، تهران: سنا.

مسیری، عبدالوهاب (۱۳۷۴)، صیهونیسیم، ترجمه لواء رودباری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

ملکی، محمدرضا (۱۳۷۸)، قدس و فرآیند صلح اسرائیل و فلسطین، سیاست خارجی، سال سیزدهم.

مولند، اینار (۱۳۸۱)، جهان مسیحیت، ترجمه محمدباقر انصاری و مسیح مهاجری، تهران: انتشارات امیرکبیر.

میلتون ادواردز، مورلی و هینچ کلیف، پیتر (۱۳۸۴)، بحران در خاورمیانه، ترجمه شهرزاد رستگار شریعت پناهی، تهران: قومس.

ویلسون، برایان (۱۳۸۱)، دین مسیح، ترجمه حسن افشار، تهران: نشرمرکز.

هاکس، جیمز (۱۳۷۷ش)، قاموس کتاب مقدس، تهران: انتشارات اساطیر.

هلال، رضا (۱۳۸۳)، مسیح یهودی و فرجام جهان، ترجمه قیس زعفرانی، تهران: هلال.

روزنامه رسالت، ۱۹ و ۲۰ آذر، شماره های ۹۱۰۱، ۹۱۰۰

روزنامه ایران، ۲۸ آذر، شماره ۶۶۷۰

خبرگزاری آریا

خبرگزاری تابناک

Barnavi, Eli. A Historical Atlas Of the Jewish people: From the time of the . G.Esposito.The Islamec Threat: Myth or Reality,(New York:Oxford University Press,1992.

Hawks, James (1998), Biblical Gemm, Tehran: The Mythological Publishing.

NATIONIL SECURITY STRATEGE of the United States of America, DECEMBER2017.

partriarchs to the present, London, Hutchinson press, 1992.

Wilson, Brian, (2001), Christianity, translated by Hasan Afshar, Tehran: Nashkorm.